

ДИНАМИКА НА ЕЗИКОВИТЕ ПРОЦЕСИ, КНИЖОВНИ НОРМИ И ЯВЛЕНИЯ В ПРОЦЕС НА ПРЕУСТРОЙСТВО ИЛИ КРИЗИ НА ОБЩУВАНЕТО В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Владислав Миланов

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Резюме. Статията проследява динамиката на няколко езикови процеса, свързани с: употребата на умалителните форми в съвременния български език като динамика и като предизвикателство за усвояването на тези форми в българския език като роден и като чужд; с развитието на граматическата категория определеност при наименованията на институции, като поставя акцент върху разколебаването на книжовното изискване чрез членната морфема да се подчертае ясно, че става дума за единичен референт, и тази единичност граматически се разгръща чрез употребата на членните морфемии; с процесите на дерексивизация при глаголи като **страхувам се, срамувам се, усмихвам се** и други.

Ключови думи: динамика на езиковите процеси, деминутиви, дерексивизация, кризи в обществото

Съвременният български език има сложна история и от възникването си до днес непрекъснато претърпява различни по характер промени, които се дължат както на редица екстралингвистични процеси, така и на спецификата му като език да следва логиката в общественото развитие и да отразява промените в структурата и в състава си. Когато в българското общество някой – било то журналист, политик, писател, учен или общественик, си позволи да поставя тревожно въпроси за състоянието на българския език, обикновено тревогите се ситуират около следните тематични групи.

1. Обеднява ли българският език и застрашен ли е от навлизането на чужди думи.

2. Трябва ли да отпадне правилото за членуването на съществителните имена от мъжки род.

3. Необходим ли е закон за езика, чрез който нормативно да се регулират неговите процеси и да се „опазва“ неясно от кого и от какво.

Рядко задаващите тези въпроси се замислят през колко дълъг път и през как-

ви сложни процеси е преминал езикът ни, за да го използваме днес успешно като средство за общуване помежду си. От език, който е притежавал стройна падежна система, чрез която се изразяват синтетично отношенията, до език, в който падежите са съхранили отделни облици при някои местоимения и в който отношенията се изразяват по аналитичен начин. Тези процеси, настъпили постепенно в развоя на езика, са съпътствани от много сложни социални, национални и икономически фактори, които неминуемо слагат отпечатък върху развитието на езиковите процеси. Възможно обяснение за постепенното отпадане на падежите в българския език е свързано с факта, че падежните отношения, по същество, изграждат много сложна координирана система за изразяване на значенията в изречението. Тази система изисква в обществото да има достатъчно фактори, свързани с образованието и администрацията, чрез които да се поддържа езиковото (съ)знание на носителите и да позволява чрез училището и чрез общественния живот да се използват в общуването сложните падежни парадигми. Когато България попада под ударите на робството, са унищожени водещите фактори за развитието на езика – образованието и институциите. Животът на човека е сведен до грижата за физическото оцеляване и запазването на семейството, както и до земеделската работа, чрез която да се осигури прехраната за дома. Унищожаването на обстоятелствата, които позволяват да се разгърне по-сложна система за общуване, каквато е падежната система, постепенно води до ограничаването на функцията на падежа в речта и плавното преминаване към аналитичен изказ.

Пренесено към съвременната действителност, развитието на езика следва стройно очертанията, които обществото задава. Налагат се много нови тенденции в общуването, свързани с глобалните процеси като интернет и чат общуването, появата на така наречения изкуствен интелект, стремежите към по-икономично общуване. Към тези процеси задължително трябва да се добавят и няколко важни съпътстващи процеса.

- Обучението по български език в средното и висшето образование е пренебрежително занижено; часовете са недостатъчни и не са балансирани съотношенията в преподаването между език и литература. В програмите на висшите училища часовете по езикова култура са по-скоро изключение и това се оправдава с изискванията на НАОА за праг от определени часове за различните специалности, в който акцентът, разбира се, е поставен върху специализираните дисциплини, а не върху базисното разбиране, че именно през общуването и през високата езикова култура обществото ще разпознава специалистите без значение дали са лекари, юристи, архитекти, журналисти или инженери.

- Учебниците по български език не предизвикват интереса на младите хора, а по-скоро ги подтикват към заучаване на дефиниции, които обаче не разгръщат уменията на учениците да общуват пълноценно – както в

писмена, така и в устна форма. Това е проблем за младите хора не само в университетите, където все по-трудно намират подходящи начини, за да изразят мисълта си образно и богато, но и в обществото, където трябва да общуват пълноценно и въздействащо. Не е намерен според мене балансът между теоретичните знания за родния език и развиването на комуникативни способности у младите хора. Затова малка част от тях, която е мотивирана от фактори като възпитание в семейството, среда, лични амбиции, успява да постигне този баланс, като владее богатството на езика, но има задълбочени знания и върху неговата структура.

- Процесът е сложен, защото трябва да бъде добре осмислен и осъществен още в семейството, след това в училището и паралелно с тях в обществото, в което като че ли все по-малко са предпоставките за общуване във високия езиков регистър и в което се наблюдава навлизането на така наречената разговорна небрежност в сфери, в които ситуацията не позволява подобно принижаване.

- Към всичко това може да се добави и фактът, че съвременният човек чете, но невинаги чете онова, което ще изгражда богато лексикалната му система. Четенето през телефоните води често до възприемането на голямо количество информация, което с едно „скролване“ може да подреди десетки информации за различни събития. Източниците обаче не гарантират обективност и истинност на поднесената информация и не представят тази информация с изразни средства, които уместно да въвеждат в темата и обективно да запознават читателя с това, за което се говори. Евтино то търсене на въздействия през фалшивите провокации на заглавието и разминаването със съдържанието на текста превзема все повече публичното общуване и засилва кризите в публичната и не само в публичната реч¹.

Първият проблем, който ще бъде разгърнат в научната статия, има отношение както към чуждоезиковото, така и към родноезиковото обучение. Той е свързан с изразяването на определеност чрез членната морфема като категоричен индикатор за маркиране на единичен референт от действителността, който, ако бъде употребен в изречение без морфемата, създава представата, че е един от много други такива обекти, при което се губи идеята за неговата единичност. Може би именно това наслагване при изразяването на определеност е допринесло още повече да се развие в съзнанието на езиковия носител, че референтът е добре познат и не може да създаде повод за двусмислици дори когато е употребен без членната морфема. Книжовната норма на българския език към момента е категорична, че при конструкции от типа

Законът ще се гледа в ПленарнаТА зала; Студент съм в Софийския университет;Заседанието на атестационната комисия ще бъде в МинистерствоТО на образованието и науката; Книгата на професора ще бъде

представена в Народната библиотека

задължително трябва да се постави членната морфема.

Употребата на членната морфема, както вече отбелязахме, показва ясно, че става дума за определен единичен референт от действителността. Затова и в задачите за зрелостните изпити се проверява през такива конструкции дали младите хора осъзнават тази норма като израз на определеност. Добре би било и за нуждите на родноезиковото, а и за потребностите на чуждоезиковото обучение да се обобщят резултатите от задачите на зрелостния изпит, които проверяват тази норма, за да се очертае явна картина за състоянието ѝ в речта на младите езикови носители. В практиката на съвременните медии обаче и в публичната реч все по-често се налага тенденцията тези наименования да се употребяват без членна морфема, тъй като за говорещия и спрямо контекста, в който са употребени, те са достатъчно определени през своята институционална представителност и не се налага това да се подсилва през членната морфема като граматически израз на категорията. В съдебната практика дори има негласен отказ да се приеме това правило, и затова в кореспонденцията на институциите от тази сфера масово то не се прилага, което към настоящия момент е отклонение от книжовноезиковата норма. В писменото общуване между съдебните институции по-точно стои изписването на тези наименования по следния модел: **До Софийски градски съд, До Софийски районен съд, До Софийска градска прокуратура, До Върховен административен съд и прочее**. Ясно е, че институциите, като представителни държавни органи, няма как да не носят сами по себе си однозначна определеност. Да, тя се подсилва, когато се допълни и през граматическата определеност, но явно налице е тенденция в речта ни – писмена и устна, при която за говорещите няма двусмислица при означаването на референтите, затова се избягва единият от маркерите за изразяване на определеност, в случая масово се пропуска членната морфема като граматически индикатор за единичността на обекта в действителността. При редица случаи употребата дори изглежда неуместна: така например институцията „Спешна помощ“ не се нуждае от членна морфема, за да стане ясно, че е една-единствена. Никой не би употребил членувано наименованието **Нов български университет**, тъй като звучи неадекватно и реално няма никаква необходимост от изразяването на граматическа определеност. По повод на този пример ще си позволя и уточнението, че при наименованието на Софийския университет все повече студенти подхождат с разбирането, че при употребата му **не** се налага да се използва членната морфема и това няма да създаде затруднения при възприемането на институцията като един от многото университети на територията на София (например Лесотехническия). Тук се корени и част от обяснението. Когато една институция е **(свърх)разпознаваема**, тя няма нужда от допълнителни средства, които да изразят и през граматическия модел идеята за единичността ѝ. Повечето от институциите са развили именно това. Друг типичен пример е

примерът с **Българската национална телевизия и с Българското национално радио**. В годините на социализма, когато имаше една телевизия и едно радио, употребата на членната морфема ясно маркираше тяхната единичност и определеност. Днес обаче в България има десетки телевизии и радиа и това ги поставя в различни условия, които оказват влияние върху езиковото съзнание на носителите на езика. Поредицата от примери може да бъде продължена и с други конструкции, сочени като пример от не един и двама български езиковеди. Важно е, разбира се, да бъдат разгърнати повече примери. Важно е също да се обгледат конструкции, които не са представително институционални. В речта на съвременния българин все по-често се чуват изрази като **Отивам на летище и оттам – право към Париж**. Очевидно е, че става дума за **летищеТО**, но в съзнанието на езиковия носител и така употребена думата информира ясно. Ясно, може би да. Но не достатъчно точно и конкретно. На пръв поглед, тези употреби граничат с подчертано изразена маниерност в речта на говорещите. Тази маниерност обаче превзема все по-голяма част от носителите на езика и започва да се пренася като модел при наименования от различно естество: **Погледни в хладилник какво има и тогава отивай да пазаруваш**. Контекстовите употреби вероятно ще доведат някога до някои промени в нормативното положение. Трябва да се припомни, че не е случайно самото терминологично определение на граматическата категория определеност. И да се знае, че когато чрез членната морфема се изрази това значение, обектът придобива много по-конкретен характер. Тази закономерност обаче не може да бъде императивно заложена в езиковото съзнание на носителя и затова, когато в ума му са подредени конкретността на обекта и неговата единична референтност, не е необходимо да се допълва чрез граматическия маркер още по-ясно и по-подчертано неговото място в действителността. Към момента обаче книжовноезиковата норма категорично изисква при подобен тип конструкции да се маркира определеността чрез членната морфема. А носителите на езика достатъчно интелигентно могат да преценят в процеса на комуникация как да маркират обекта, за да не предизвикат у възприемащия недоверното му възприемане.

Вторият проблем, който ще бъде поставен като обект на внимание, е свързан с употребата на умалителни думи в съвременния български език. През последните години проблемът е разгърнат убедително в научните разработки на В. Радева, Ю. Стоянова, Б. Кръстев, Н. Паскалев, М. Димитрова, В. Зидарова, Н. Енчева и др. Все още няма пълно описание на тези думи през Възраждането, за да се види в какви случаи са използвани те в онази епоха. Например в едно от въведенията на популярно възрожденско четиво авторът се обръща към своите читатели със **Здравейте, милинки!**

В съвременния български език употребата на деминутивите разгръща все повече функции, които се дължат на възможностите на езика ни да осъществява различни значения и да изгражда нови смислови конструкции през разширява-

нето или през стесняването на значението на определена лексика в определен контекст. В българската действителност умалителните думи може би увеличиха честотата си на употреба под влияние на кулинарните предавания по телевизията. В тези предавания се наблюдава засилена употреба на умалителни съществителни имена, като в основата на тези употреби заляга именно намаляването на обема – **щипка пипер, пиперче; риганче, магданозче, солчица и други**. В употребите им тук водещ е елементът за малко количество от продукта; количество, с което не бива да се прекалява. При умалителните думи често освен отношения на гальовност към по-малко дете или към по-малко същество изобщо често се развиват и отношения на ирония. В политическата реч например са регистрирани конструкции от типа: **едни клетки женички, пуснаха хартиените бюлетинки, сложиха набързо печатчетата, разни депутатчета**. Очевидно е, че при някои от тези употреби става дума за пренос на черти, свързани с умаляването и пренебрежението, към омаловажаване и иронизиране.

Третият процес, на който ще обърнем внимание в тази статия, е свързан с една промяна при глаголите, свързана с изпускането на частицата *се*. Върху този проблем са работили и работят редица български езиковеди, като се започне от Л. Андрейчин, и се стигне до текстовете на Стоян Буров в по-ново време. Преди да разгледаме някои актуални примери, които от публичната реч се пренасят все повече и в устната комуникация, ще обърнем внимание на една употреба, на която пръв обръща внимание проф. Андрейчин. Става дума за конструкцията **извинявам се**. В свой текст Л. Андрейчин уточнява, че тази употреба не е коректна, защото насочва извинението към този, който го иска от други лица, тоест има възвратност към себе си със значение **извинявам се, извинявам сам себе си**. Тези оттенъци в значението днес обаче не са актуални, тъй като отдавна за езиковия носител се налага фактът, че говорещият човек не извинява себе си публично. Ако човек се *самоизвинява* за нещо, то контекстът ясно показва, че действието е насочено към него. В масовите случаи обаче конструкцията се използва за искано извинение от други лица и тази масова употреба заличава възвратността на *се* към лицето. Препоръките да се използват други изрази като **Извинявайте, Моля за извинение, Извинете**, френското **Пардон**, което днес е по-скоро архаично, маниерно и не се припознава като етикетен маркер за извинение в речта на младите хора, звучат назидателно и неуместно. Няма нищо притеснително в това да се употреби **Извинявам се**, щом контекстът и речевата ситуация ясно посочват от кого и към кого е насочено извинението.

По този повод трябва да бъдат отбелязани и няколко глагола, които в последно време се употребяват в публичната реч без частицата *се*. Слушателите обикновено разпознават проблем в тази употреба, но често не могат да си го обяснят.

Това ме страхува. Това ме срамува.

Глаголът *страхувам се* е непреходен глагол от несвършен вид. В нормативен контекст употребата му е свързана с частицата *се*: **страхувам се** и синонимни

редове, отново свързани с употребата на частицата: **ужасявам се, плаша се, безпокоя се, опасявам се**. Редом с тях обаче се използват и много синонимни конструкции от типа: **дострашава ме, хваща ме страх, страх ме е**. Възможно обяснение е свързано с две причини, които не са били обект на разширен коментар от страна на езиковедите: стремеж към съкращаване на конструкцията и уеднаквяване по аналогия. **Кара ме да се страхувам** се трансформира в **страхува ме**, защото така по-кратко се назовава усещането за страх. В българския език има такава актуална тенденция глаголните фрази да се съкращават, като най-често единият от глаголите поема функцията на основа, която се разширява суфиксално. **Поставям под карантина – карантинирам; измервам температурата – температурирам**. Често се използват изрази от типа **това ме кара да се срамувам**, при което изразът *това ме кара да* в съчетание с различни глаголи води до употребите, които са обект на коментар в текста. Няма нищо притеснително в тези употреби, разбира се. И не е нужно кодификаторът да излиза отново със стрелящ показалец, за да указва кое е правилно и кое не е. Съвременната езикова действителност и съвременното езиково съзнание търсят и намират нови модели за изразяване, а в езика това е част от начините да се развива и обогатява една толкова жива система. Да се наблюдава явлението, е необходимо. Да се анализира със статистики и коментари – също. Но да се спира неговото развитие в узуса, е неуместно и ненужно. И най-важното – невъзможно.

Това/той ме усмихва.

Усмихвам се също е непреходен глагол от несвършен вид. Тук са възможни различни транспозиции, породени от употреби като **карате ме да се усмихвам – усмихвате ме**. Употребите в различни контексти и през различни граматически и синтактични способности налагат все повече този тип реализации в речта. Трудно е на този етап да се обобщат дали са изолирано явление, но е факт, че се наблюдават често и че се разширяват употребите при различни глаголи. Тенденцията трябва да бъде проследена с повече примери и да оформи като типология новите употреби при този тип глаголи. Само времето ще подсказва каква ще бъде тяхната съдба. Ние обаче сме длъжни да отразим състоянието им днес, за да улесним онези, които ще ги анализират утре. Защото езиковото съзнание е много сложно явление, което в контакт с действителността създава нови форми и когато езиковите носители се разбират, няма нищо притеснително в това явление. Да, може да се направи коментар, че употребяващите подобни форми не познават добре граматиката на езика, но същата тази граматика, рано или късно, следва конкуренцията на езиковите варианти и макар и със закъснение, не прави компромиси относно съществуването им. Въпрос на време е да се установи дали това явление е маниер на речта, който няма да намери място през кодификацията в речниците, или пък ще продължи тенденцията за образуване на подобен тип конструкции и по естествен път ще се наложи в речника през динамиката на езиковите процеси, изразени чрез отношенията на конкуренция.

В края на научната статия ще се върна и към отговора на въпросите, които бяха поставени в началото на това изследване.

1. Обеднява ли българският език и застрашен ли е от навлизането на чужди думи. Не, не обеднява и не е застрашен от навлизането на чуждите думи. Проблемът се появява, когато не възпитаваме поколенията да уважават словното богатство и да развиват усет към неговите употреби.

2. Трябва ли да отпадне правилото за членуването на съществителните имена от мъжки род. Смятам категорично, че на този етап не бива да отпада това правило. През последните години, може би и заради езиковия модул в държавните зрелостни изпити, младите хора владеят правилото и прилагат практическите съвети за неговата проверка. Във всеки книжовен език има правила. Това го прави регулирана и представителна форма на общонародния език. Призивите на някои езиковеди това правило да отпадне, имат свои аргументи, но към този етап те не стоят актуално и убедително и според мен не застрашават живота му. Един живот, белязан още от Възраждането с много спорове, а след Освобождението – и с опит за убийство.

3. Необходим ли е закон за езика, чрез който нормативно да се регулират неговите процеси и да се „опазва“ неясно от кого и от какво. Категорично смятам, че такъв закон не е нужен. Неслучайно именно политиците (повече отколкото лингвистите) периодично поставят въпроса и предлагат законопроекти, които често са изпълнени с недоразумения, предизвикващи смях. И тук клишето, че езикът е саморегулираща се система, която не се нуждае от закон, е вярно.

В заключение може да се обобщи, че българският език – език, който има многовековна история, е претърпявал различни промени през вековете. И тези промени са били съпътствани от сложни исторически, социални, административни и културни фактори. От един сложен падежен език със синтетичен строеж съвременният български език е намерил израз през аналитичното изразяване, като е запазил богатството си, за да бъде пълноценен източник за общуване между езиковите носители. И ние, като общество, трябва да се грижим за духа и образованието на нацията, а не да създаваме изкуствено проблеми, които отнасяме към езика, но които по същество не са езикови проблеми, защото грижата за човека е грижа за езика. Нищо повече не е нужно. И времето е доказало убедително това.

Благодарности

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01 (пътуване до Бърно, Чехия, януари – февруари 2024 г.)

Авторът изказва благодарност към Фонд „Научни изследвания“ на Министерството на образованието и науката за идеята за написването и осъществява-

нето на настоящия текст в рамките на научна тема, заложена в проекта „Българският език в държавните институции и в публичното пространство: кризи на общуването и общуването по време на кризи“, договор № КП 06-Н80/11 от 15.12.2023 г.; първи етап, и разгърната по време на международен обмен в град Бърно, Република Чехия.

БЕЛЕЖКИ

1. Именно тези кризи са повод специализиран екип от езиковеди да разработи проект на тема „Българският език в държавните институции: кризи на общуването и общуването по време на кризи“, финансиран от ФНИ на МОН по договор КП 06-Н-80/11 от 15.12.2023 г.

ЛИТЕРАТУРА

- БУРОВ. СТ. Дерексификация и каузация. <https://www.academia.edu/35441852>.
- ДИМИТРОВА, М., 1959. Умалителните имена в книжовния български език. *Известия на Института за български език*, Т. 6.
- ЕНЧЕВА, Н., 1988. Към морфологичната характеристика на българските умалителни съществителни. *Език и литература*, Т. 6.
- ЗИДАРОВА, В., 1976. Деминутиви и лексикална номинация. В: КРЪСТЕВ, Б. (ред.). *Умалителността в българския език*. София.
- МИЛАНОВ, Вл., 2023. За мисията на съвременния български езиковед. *Чуждоезиково обучение*, Т. 5.
- ПАСКАЛЕВ, Н., 2012. Деминутивите като средство за изразяване на учтивост. *Български език*, Т. 1, с. 7 – 16. ISSN 0005-4283.
- ПАСКАЛЕВ, Н., 2013. Семантична структура на една група деминутиви в съвременния български език. *Български език*, Т. 4, с. 77 – 85. ISSN 0005-4283.
- РАДЕВА, В., 1991. *Словообразуването в съвременния книжовен език*. София.
- СТОЯНОВА, Ю., 2017. Деминутиви и онтогенеза: взаимодействие между езикови равнища. В: *Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии, УИ „Свети Климент Охридски“*, с. 27 – 34, ISBN 978-619-7433-09-8.

REFERENCES

- BUROV, ST. Dereksivizatsia i kauzatsia. <https://www.academia.edu/35441852>.
- DIMITROVA, M., 1959. Umalitelnite imena v knizhovnia balgarski ezik. *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*, vol. 6.
- ENCHEVA, N., 1988. Kam morfologichnata harakteristika na balgarskite umalitelni sashtestvitelni. *Ezik i literatura*, vol. 6.

- ZIDAROVA, V., 1976. Deminutivi i leksikalna nominatsia. V: KRASTEV, B. (red.). *Umalitelnostta v balgarskia ezik*. Sofia.
- MILANOV, VI., 2023. Za misiyata na savremennia balgarski ezikoved. *Chuzhdoezikovo obuchenie*, vol. 5.
- PASKALEV, N., 2012. Deminutivite kato sredstvo za izrazyavane na uchtivost. *Balgarski ezik*, vol. 1, pp. 7 – 16. ISSN 0005-4283.
- PASKALEV, N., 2013. Semantichna struktura na edna grupa deminutivi v savremennia balgarski ezik. *Balgarski ezik*, vol. 4, pp. 77 – 85. ISSN 0005-4283.
- RADEVA, V., 1991. *Slovoobrazuvaneto v savremennia knizhoven ezik*. Sofia.
- STOYANOVA, Yu., 2017. Deminutivi i ontogeneza: vzaimodeystvie mezhdu ezikovi ravnishta. V: *Sbornik dokladi ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsia na Fakulteta po slavyanski filologii, UI „Sveti Kliment Ohridski“*, pp. 27 – 34, ISBN 978-619-7433-09-8.

DYNAMICS OF LANGUAGE PROCESSES, LITERARY LANGUAGE NORMS AND PHENOMENA UNDER RECONSTRUCTION OR CRISES OF COMMUNICATION IN BULGARIAN SOCIETY

Abstract. The article traces the dynamics of several linguistic processes related to: the use of diminutive forms in contemporary Bulgarian language as dynamics and as a challenge of mastering these forms in Bulgarian language as a native and as a foreign language; the development of the grammatical category of definitiveness of the names of institutions, placing the emphasis on the vacillations of the literary requirement by means of the article morpheme to clearly underscore that a single referent is what is meant and this singleness is grammatically unfolded by using article morphemes; the processes of derflexivization of verbs like ‚be afraid of‘, ‚be ashamed‘ of, ‚smile‘, among others.

Keywords: dynamics of linguistic processes; diminutives; dereflexivization; crisis in society

✉ **Dr. Vladislav Milanov, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0002-8920-5621

Sofia University

Faculty of Slavic Studies

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

Sofia, Bulgaria

E-mail: vladislavmilanov77@abv.bg